

УДК 373.3.016:81

Наталія Грона

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК РОБОТИ З ТЕКСТОМ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У статті автор аналізує особливості роботи над структурними елементами тексту, вивченням текстів різних типів. Доводить думку, що основне завдання вивчення розділу «Текст» – формування в учнів молодшого шкільного віку навичок створення власних текстів. Автор наголошує, що практично оволодіти цим можна лише при постійній увазі до тексту, способів зв'язку між його елементами.

Ключові слова: *тест, зачин, основна частина, кінцівка, текст-опис, текст-розповідь, текст-міркування, план.*

В статье автор анализирует особенности работы над структурными элементами текста, изучением текстов разных типов. Доказывает мысль, что основная цель изучения раздела «Текст» - формирование в учащихся младшего школьного возраста навыков создания собственных текстов. Автор отмечает, что практически овладеть этим можно лишь при постоянном внимании к тексту, способов связи между его элементами.

Ключевые слова: *тест, зачин, основная часть, концовка, текст-описание, текст-рассказ, текст-рассуждение, план.*

In the article the author analyses the peculiarities of work at structural text elements, at studying texts of different types. The idea, that the major task of studying the part «Text» is to form junior pupils` skills of making their own texts, has been proved here. The author marks that it is possible to master it only by means of constant attention to a text, the methods of connection between its elements.

Key words: *text, introduction, main body, conclusion, text-description, text-story, text-reasoning, plan.*

Постановка проблеми. Нові тенденції шкільної мовної освіти передбачають посилення практичної спрямованості процесу опанування української мови, підпорядкування роботи над мовною теорією інтересам мовленнєвого розвитку учнів.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти початковий курс української мови передбачає насамперед не системну лінгвістичну освіту, а достатній мовленнєвий розвиток і складається з чотирьох змістових ліній – комунікативної, яка є домінуючою, лінгвістичної, українознавчої і діяльнісної. Зазначені змістові лінії знайшли відображення у нових програмах з української мови для початкових класів, у яких сформульовано вимоги до мовного і мовленнєвого розвитку учнів. Зміст мовної змістової лінії передбачає такі державні вимоги про текст до рівня загальноосвітньої підготовки учнів молодшого шкільного віку: «Знати основні ознаки тексту, його будову; уміти визначати тему та мету тексту, практично розрізняти типи і стильові особливості текстів; застосовувати здобуті знання про текст у процесі побудови власних висловлювань» [2]. Практично оволодіти цим можна лише при постійній увазі до тексту, способів зв'язку між його елементами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз лінгводидактичної літератури свідчить, що проблема вивчення тексту учнями молодшого шкільного віку на сучасному етапі є надзвичайно актуальною. Учені О.М. Біляєв, Л.О. Варзацька, М.С. Вашуленко, І.П. Гудзик, Т.К. Донченко, С.О. Караман, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилюк, О.Я. Савченко, М.В. Сокирко, О.Н. Хорошковська, розробляючи шляхи оновлення змісту і структури системи мовної освіти, вважають, що вся робота з текстом має спиратися на понятійні знання учнів (лінгвістичні і мовленнєвознавчі), екстралінгвістичні (мета й умови спілкування, підпорядкованість їм мовних засобів) і операційні (правила і способи побудови тексту).

Мета написання статті – з'ясувати основні напрямки роботи над текстом з метою формування в учнів молодшого шкільного віку навичок створення власних текстів.

Виклад основного матеріалу. У сучасній програмі з української мови для 2-4 класів визначено вимоги для учнів 2-4 класів до розділу «Текст»: практичне ознайомлення учнів з такими найголовнішими ознаками тексту, як: тематична єдність, основна думка, заголовок, зв'язність та основні засоби міжфразового зв'язку, абзац, структурні складові та типи текстів. Усі перелічені відомості вводяться в процес навчання української мови шляхом безпосередніх спостережень за відповідними мовленнєвими явищами, що виявляються в тексті. Такий підхід сприяє осмисленню учнями власної мовленнєвої практики, формуванню в них комунікативно-мовленнєвих умінь, пов'язаних не тільки зі сприйняттям поданих зразків висловлювань, а й побудовою власних.

Довгий час найвищою одиницею мовлення вважалось речення. Однак такий підхід не забезпечував ні теоретичного вивчення процесу мовного спілкування, ні виконання практичного завдання підвищення культури мовлення.

На даному етапі розвитку мови суспільства рівень тексту визнаний найвищим рівнем мовної системи. Саме слово **текст** (з лат. textit – «тканина», «зв'язок», «побудова»). Тому важливо встановити і те, що з'єднується, і те, як і навіщо з'єднується. У будь-якому випадку **текст** становить об'єднану за змістом послідовність знакових одиниць, основними

властивостями якої є зв'язаність та цілісність [4, с.10].

Учені доводять, що поняття «текст» може бути застосовано не тільки до цілісного літературно оформленого твору, але і до його частин, достатньо самостійних із точки зору мікротеми і мовного оформлення. Так, можна говорити про текст частини, розділу, параграфа; текст вступу, висновків і т. п.

У початкових класах предметом спостережень і лінгвістичного аналізу є невеликі зв'язні тексти або їх частини, що становлять закінчене висловлювання і можуть бути зразком для учнівського мовлення. Вони мають характеризуватися чіткістю будови, єдністю теми або підтеми (по відношенню до більшого тексту, частиною якого вони є). Це розповіді з елементами опису чи роздуму, нескладні описи (зовнішності людини, тварини, природи, трудової діяльності тощо).

Звертаємо увагу на основні ознаки текстів. До них належать:

1. Цілісність, або когерентність (від лат. *cohaerenta* – зв'язок, зчеплення), розуміється як єдність змістової, комунікативної, структурної і формально-граматичної цілісності. Цілісність тексту підтримується текстовими категоріями: континуумом (від лат. *continuum* – безперервне, суцільне) та колізією (лат. *collisuo*, від *collido* – стикаюся). Континуум тексту розглядається як послідовність подій, процесів, фактів, явищ та ідей, які розгортаються у просторі й часі тексту. Колізія означає зіткнення протилежних сил, їх інтересів і прагнень.

2. Зв'язність, або когезія (від лат. *cohaesus* – зчеплений), яка забезпечується єдністю горизонтального і вертикального контекстів. Образна зв'язність тексту забезпечується системою образів (позитивних, негативних, головних, другорядних, периферійних) та наскрізними образами-символами. Основними мовними засобами образної зв'язності є тропи і фігури.

3. Членованість тексту. Властивість тексту бути комунікативно членованою одиницею свідчить про гармонійність його природи. Абзацне членування текстів, рубрикація, шрифтове виділення ключових слів – все це робить прозорою логічну схему тексту.

4. Лінійність тексту ніби організовує дискретні мовні одиниці у послідовність мовного викладу і спрямовує континуум у певному напрямку.

5. Інформаційність тексту. Це ступінь його змістовної новизни для читача, яка укладена в темі й авторській концепції, системі авторських оцінок предмета думки [4, с. 51].

6. Завершеність тексту. Ця ознака притаманна лише конкретним текстам з визначеними межами.

У рамках вивчення уявлень про текст у початковій школі пропонується наступний набір ознак:

1. Текст складається з речень.

2. Речення в тексті пов'язані за змістом.

3. У тексті є заголовок. За заголовком тексту можна визначити, про що в ньому буде говоритися.

У цілому для учнів початкової школи набір ознак є достатнім, проте акцент на те, що кожен текст має заголовок, не зовсім вдалий, оскільки існують тексти, автори яких навмисно їх не назвали (поетичні тексти або усні жанрові форми, добирати заголовок до яких немає ніякої необхідності). Було б більш коректним дати вказівку на те, що кожен текст може мати заголовок.

Для формування повного уявлення про природу тексту вчителю початкових класів необхідно вміти організувати роботу над засвоєнням основних властивостей тексту:

1. Членованість. Текст складається з декількох речень.

2. Зв'язність (лінійність тексту, що виявляється через розгортання інформації). Цілеспрямована робота з вивчення типів зв'язків у тексті в початковій школі не ведеться, проте ілюстративний матеріал надзвичайно різноманітний і дає можливість вчителю самостійно зробити акцент на тому, що основна думка тексту та мета, яку автор ставить перед собою, створюючи його, можуть реалізовуватися по-різному (у тому числі і за допомогою зв'язків між реченнями інтуїтивно добре сприймає ці зв'язки і може розібратися разом з учителем у тому, що інформація в тексті може викладатися поступово (ланцюговий зв'язок), узагальнено (променевиий зв'язок) або асоціативно (паралельний зв'язок), обрамлено

(кільцевий зв'язок). Звернемося до прикладів.

Ланцюговий зв'язок	Променевий зв'язок	Паралельний зв'язок	Кільцевий зв'язок
<p>КАЛИНКА Казка Колись давно-давно в одному селі жила привітна й ласкава дівчинка. Звали ту дівчинку Калинкою. Дуже вона любила квіти. Яких тільки квітів не росло у неї по підвіконню! Їх вона попереносила з лісу. Видно, їй рослинам була до вподоби ця маленька дівчинка, бо ще жоден куцик, жодне стебельце не зів'яло. Всі люди в селі любили Калинку за її добре та щире серце. Читанка, 2 клас</p>	<p>ЧИ Є ЗИМА? Був холодний осінній ранок. Визирнуло сонце з-за хмарки, скося кинуло промінці на землю. Зазирнув один з них у нірку до старої черепахи, розбудив її. Виповзла черепаха на луг і неквапливо почала паляти шукати собі снідання. Звісно, сніданок у черепахи простий: зелені листочки, стеблинки, смачні корінці. Довго їй шукати не треба. Ось і сніданок надибала. Читанка, 2 клас</p>	<p>ВІХОЛА Подув пронизливий холодний вітер. Захиталися, зашуміли голі дерева. Пішов густий сніг. Сердитий вітер накинувся на нього. Підхопив, закрутив над селом. Всю ніч лютувала віхола. Вона жбурляла сніг у вікна, завивала і лякала дітей. Українська мова, 3 клас</p>	<p>МАТЕРИНА МОВА <u>Колискова пісня.</u> <u>колискова – то найперша материна мова.</u> Пахне вона м'ятою і цвітом, чебрецями і сонячним літом. Пахне молоком і споришами... Скільки в ній ласкавості і шани, скільки в ній трижожності людської, і надій, і сивини гіркої... <u>Колискова пісня.</u> <u>колискова – то найперша материна мова.</u> Українська мова, 3 клас</p>

Особлива увагу під час роботи над текстом вимагає робота над заголовком тексту. Заголовок виражає основну ідею тексту. У підручниках для початкової школи представлені різні види заголовків.

<p>тематичний</p> <p>“Перебите крило”. (Сален Гуцало)</p> 	<p>Повідомляючий</p> <p>“Хто міняє, той нічого не має”. (Анатолій Григорук) “В гурті й пісня в лад іде”. (Анатолій Григорук) “Кіт у чоботях”. (Шарль Перро)</p>
<p>ЕМОЦІЙНО-ОЦІННИЙ</p> <p>“Красиві слова і красиве діло” (Василь Сухомлинський) “Чудовий маляр” (Уривок з роману “Пригоди Тома Сойєра” (Юрій Старостенко) “Ходить така чутка...” (Василь Сухомлинський) “Усмішка.” (Василь Сухомлинський)</p> 	<p>парадоксальний</p> <p>“Як горобчик у вирій літав” (Казка учнів Павлівської школи) “Спляча книга” (Василь Сухомлинський) “Ловля летючих риби” (Микола Трубілін) “Космонавти з нашого будинку” (Уривок. Всеволод Нестайко) “Пастух рогатий” (Іван Сенченко)</p>
<p>ПРОБЛЕМНИЙ</p> <p>“Чи любиш ти читати журнали?” (Олександр Савченко) “Що таке Школа під Голубим Небом?” (Василь Сухомлинський) “Який слід повинна залишити людина на землі?” (Василь Сухомлинський)</p> 	<p>СПОНУКАЛЬНИЙ</p> <p>“Ловись, рибко!” (Ярослав Стельмах)</p>

Учитель може практикувати такі види роботи над заголовком:

- 1) установлення відповідності заголовка темі тексту чи головній думці (чи передає заголовок те, про що говориться в тексті, чи те, що хотів автор сказати?);
- 2) вибір із пропонуванних заголовків такого, що відображає тему (головну думку);
- 3) вибір найвдалішого із пропонуванних заголовків, що відображають тему (головну думку);
- 4) добір до тексту із заголовком, що відображає головну думку, такого заголовка, який відображає тему (і навпаки).

Багатий ілюстративний матеріал підручників дозволяє розширити уявлення молодшого школяра про можливості заголовків художніх творів, а значить, певною мірою розвивати його творчі можливості, які в подальшому можуть бути використані при створенні цілого тексту.

Наступною характерною ознакою тексту, з якою ознайомлюють молодших школярів, є його **будова**. Учні мають усвідомити, що текст в основному складається з трьох взаємозв'язаних структурних одиниць (зачин, основна частина, кінцівка), кожна з яких має певне функціональне призначення. Зачин повідомляє, про що далі піде мова; середня частина розкриває весь зміст висловлювання; кінцівка свідчить про завершеність висловлювання.

У підручниках для початкових класів представлені різні види зачинів: розповідний: «За горами, за лісами, за широкими морями, проти неба на землі... (П. Єршов. «Горбоконики»); із часовими словами *якраз, колись, одного разу, зараз, інколи, якось, раз*: «Одного разу батько шукав щось на горіщі...» В. Сухомлинський. «Дідова колиска»); із узагальненням у першому реченні: «Яринці минуло сім років. Завтра їй іти до школи...» («В. Сухомлинський. «Як же все це було без мене?»); із питальним реченням: «– Де ти, кишенько, була? – Я була аж край села...» (Д. Павличко. «Розмова»), зі словом «є»: «– В мене є така картина – краща від усіх!» (П. Воронько. «Картина»), О Олесь «Є слова, що білі-білі.»); динамічний: «– Я на ковзанку піду!» (В. Лучук. «Тільки мама»); спонукальний: «Онучку, принеси води з криниці!» (А.Коцюбинський. «Артист»); із вказівним словом: А. Григорчук «То ще не музика, хто в дудку дме»; із виділеним словом або зворотом: Л. Українка «Красо України, Подолля. Серед вправ переважають два типи вправ: «Знайдіть у казці зачин і прочитайте» та «Придумайте початок тексту».

Навчаючи учнів добирати зачин до тексту, класовод має спрямувати дитячу увагу передусім на зміст основної частини: чи все тут зрозуміло? Що потребує доповнення, уточнення, пояснення? Про що можна і треба повідомити в зачині, щоб зміст основної частини став зрозумілішим, повнішим (указати головного героя, час, місце дії тощо). При доборі зачину або закінчення тексту варто звертати увагу школярів і на заголовок, бо в ньому часто сформульована тема чи головна думка, які допомагають повніше сприйняти текст.

Особливу увагу вчитель звертає на кінцівку тексту, бо часто учні, створюючи власні висловлювання, не можуть вдало їх закінчити, інколи просто обривають розповідь. Ілюстративний матеріал підручників представляє різноманітні кінцівки для аналізу та спостережень. Наприклад: узагальнювальна («Повернулася коза додому і похвалила діток зате, що вовкові дверей не відчинили », казка «Вовк та козенята»; «Нема за що таких нероб і ледарів пирогами частувати!»), казка «Колосок»); оцінювальна («У моєму місті гарно, як на свято», вірш М. Познанської «Зацвіли каштани»; зі зміною часового плану («А кіт став дуже поважною особою і полював з того часу на мишей тільки задля розваги» (казка Шарля Перро «Кіт у чоботях») «Вони справили пишне – препишне весілля і жили щасливо аж до самої смерті!, казка Братів Грімм «Зачарована красуня»); заклична («Отут живе в хатоньці край води, а ти туди, лисонько, не ходи!»), дитяча пісенька «Добрий вечір, зайчику»; «Любіть мене, шануйте, їжте та здоровими будьте», вірш М. Познанської «Хліб»); У вигляді останньої дії («Сонце на гілку – білка за ним. Білка на другу, сонце – за нею», вірш М. Сингаївського «Осіньна гра»; « А горобець піднявся у повітря і крикнув: Знай, що сильніше за силу...», казка «Сильніше за силу»); із відкритою перспективною розповіддю: «Звичайно , – відказала Ліда. – У мамі ж тепер роботи менше буде. А як ви гадаєте?», оповідання О. Буценья «Помічниці»; проблемна («Хто винен з них, хто ні – судить не нам, та тільки хура й досі там», байка Л. Глібова «Лебідь,

Щука і Рак»).

Під час вивчення кінцівки тексту пропонуємо учням лише один вид роботи: «Придумай кінцівку до тексту»: *Іван і Василько вирішили стати будівельниками. Великі і красиві будинки захотіли вони споруджувати. Але це ще не скоро буде. А будувати хочеться вже зараз.*

От і вирішили два товариші з маленьких будиночків розпочати – з пташиних. Почали вони будувати шпаківні. Дошки обстругують гладенько, збивають їх щільно, щоб жодної щілини не залишилось.

Окрім розглянутих напрямів вивчення тексту, у початковій школі проводиться робота зі складання плану тексту. Уміння складати план тексту дозволяє в подальшому розгортати або згортати зміст тексту в залежності від комунікативної мети. План – форма структурування актуальної інформації, її усвідомлення. Під час роботи над планом учням пропонуємо п'ять типів завдань:

1. Складання плану за допомогою малюнків.
2. Переказ тексту за готовим планом.
3. Закінчити цитатний план тексту.
4. Дібрати заголовки до частин тексту.
5. Скласти план тексту.

Окрім названих напрямів вивчення тексту є робота над засвоєнням їхніх типів. Найпоширеніша класифікація текстів, яка поширена в шкільному курсі української мови – це класифікація, в основу якої покладено особливості змісту інформації. Спираючись на цей критерій, виділяють текст-розповідь, текст-опис, текст-міркування. Уявлення про **тексти різних типів** відповідно до вимог програми формуються в учнів, починаючи з 2 класу. Разом з тим, уже в період навчання грамоти можливо формувати в дітей уміння будувати висловлювання різних типів і стилів. Цьому сприяють не лише уроки навчання грамоти, а й усі інші, на яких, наслідуючи вчителя, використовуючи ним поданий зразок, першокласники розповідають, творять невеличкі описи, висловлюють елементарні міркування.

У ході вивчення характерних ознак текстів різних типів пропонуємо учням узагальнювальну таблицю з метою створення цілісного уявлення в учнів про тексти різних типів. Уміння будувати різні за типами і стилями мовлення тексти, правильно оформляти їх в інтонаційному плані (надавати потрібного загального тону усьому висловлюванню) безпосередньо залежать від засвоєння молодшими школярами певної сукупності елементарних відомостей про ознаки цих текстів.

Вид	Розповідь	Опис	Міркування
Мета	Розповідь про одну або кілька подій, що відбуваються послідовно	Описати предмет, людину, погоду, трудовий процес	Довести, пояснити, зробити висновок
Запитання, які найчастіше ставимо	Що робить? Що робив? Що зробить? тощо	Який? Яка? Яке? Які?	Для чого? Чому? З якою метою?
Будова тексту	1. Зачин Знайомство з часом, місцем події, її героями. 2. Основна частина Розгортання події 3. Кульмінація. 4. Кінцівка Чим подія завершилась	1. Зачин Загальне уявлення про предмет опису 2. Основна частина Детальний опис окремих частин 3. Кінцівка Оцінка, висновок (може і не бути)	1. Зачин Твердження, запитання для доведення 2. Основна частина Доведення, наведення доказів 3. Кінцівка Висновки, узагальнення

Висновки. Ми детально проаналізували лише окремі аспекти роботи над текстом у початковій школі. У процесі практичних спостережень та аналізу текстів в учнів поступово мають сформуватися такі уявлення: текст – це зв’язне висловлювання; він має певну будову, тобто складається із зачину, головної частини і кінцівки; у тексті виражається певний зміст, що є його темою; текст можна назвати (дати йому заголовок); зв’язне висловлювання створюється з певною метою (тобто має комунікативне призначення): повідомити, розповісти про щось, заперечити або ствердити, описати предмет, подію чи явище, подати пораду чи визначити порядок дій, висловити міркування тощо; текст може складатися з одного або кількох абзаців, пов’язаних між собою за змістом; у тексті є важливі для вираження основної думки слова, визначення яких полегшує розуміння висловленого, і їх треба вимовляти з більшою силою голосу (тобто виділяти логічним наголосом). Ці знання будуть використані учнями під час створення власних висловлювань. Пріоритетними напрямками подальших досліджень вважаємо розробку методичних рекомендацій до уроків написання творів різних видів з метою розвитку комунікативної компетенції учнів молодшого шкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі / Вашуленко М. С. – Київ : Освіта, 2006 – 268 с.
2. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/doc/files/news/25/2513/_1717-1.doc – Назва з екрану.
3. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера, 2010. – 364 с.
4. Текстознавство : навч. посіб. / уклад. Н. В. Грона. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 112 с.
5. Українська мова. 1-4 класи загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання : проект базової навчальної програми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/images/gr/pr/ukr_mova.doc. – Назва з екрану.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грона Наталія Вікторівна – кандидат педагогічних наук, викладач-методист Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім. І.Я. Франка.

Надійшла до друку 15.01.2013 р.